

Výzkum jako narativní rekonstrukce (V. Chrz)

Centrum adiktologie, Psychiatrická klinika
1. lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze
Ke Karlovu 11, 120 00 Praha 2

Název příspěvku: Výzkum jako narativní rekonstrukce

Jméno autora: Vladimír Chrz

Pracoviště: Psychologický ústav Akademie věd ČR

Abstrakt:

Příspěvek je pokusem reflektovat „co děláme v narativním výzkumu“. Za tímto účelem je nejprve tematizována narativní perspektiva, spočívající v chápání narativní konstrukce jako způsobu „dávání významu“ zkušenosti. Poté jsou specifikována data narativní povahy (především autobiografické rozhovory) jako určitý dílčí, kontextuální výraz struktury zkušenosti. Dále je charakterizován postup narativního výzkumu, spočívající v rekonstrukci způsobu vytváření významu narativními prostředky. V rámci tohoto postupu se výzkumník snaží uchopit, předvést a zvýraznit struktury „dávání významu“ zkušenosti jako struktury narativně konstruované. V takto nastoleném teoreticko-metodologickém rámci je pojednána řada kategorií, které mohou sloužit jako pojmová osnova při narativní rekonstrukci významu.

Klíčová slova:

příběh, narativní výzkum, autobiografický rozhovor, rekonstrukce významu.

Afiliace ke grantu: Tento příspěvek byl zpracován v rámci grantového projektu GA AV ČR reg. č. A8025004 a v rámci výzkumného záměru PsÚ AV ČR reg. č. AV0Z7025918.

Text příspěvku:

1. Co děláme v narativním výzkumu?

V tomto příspěvku půjde především o to, co je možné dělat z hlediska narativního přístupu s daty, jako jsou autobiografické rozhovory. Chtěl bych zde ukázat, že narativní přístup neznamená *pouze* to, že naše data jsou narativní povahy, i když tomu tak obvykle bývá. Rovněž nespočívá narativní výzkum *pouze* v tom, že takřkajíc „povídáme“, spíše nežli „počítáme“, když i to bývá obvykle pravdou. Ve svém příspěvku se pokusím zamyslet nad tím, „co ještě“ či snad „co především“ je podstatou narativního výzkumu.

1.1. Narativní perspektiva

To, co v daném typu výzkumu děláme, je vždy výrazem zvolené perspektivy. V narativním výzkumu nahlížíme na zkoumanou skutečnost z hlediska narativní perspektivy. Naše pojmy, hypotézy či přístupy jsou konstituovány určitými perspektivami, které často spočívají v tom, že na zkoumanou skutečnost nahlížíme skrze určitou metaforu. Díváme-li se na skutečnost například z hlediska metafory stroje, pak můžeme spatřit „něco jako“ mechanismy fungování, podobně díváme-li se z hlediska metafory organismu, potom můžeme vidět „něco jako“ účelně zaměřený celek atd. Je důležité neztrácet ze zřetele toto „něco jako“ a nebrat zvolené metaforické perspektivy (ani to, co skrze ně vidíme) doslova. Co to znamená, přijmeme-li jako perspektivu metaforu vyprávění či příběhu? Každá metaforická perspektiva něco osvětluje a něco zakrývá, či takřkajíc na něco „zaostřuje“. Tímto způsobem je možné říci, že narativní perspektiva „zaostřuje“ na prožívanou biografickou zkušenost a její význam. Tato perspektiva umožňuje vidět, že souvislost, směřování a celkový tvar prožívaného života jsou tvořeny figurami a zápletkami příběhů, které žijeme či které vyprávíme.

Centrum adiktologie, Psychiatrická klinika
1. lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze
Ke Karlovu 11, 120 00 Praha 2

Narativní psychologové se domnívají, že narativní perspektiva je lidské a sociální realitě přiměřenější a náležitější než v psychologii stále ještě dominující perspektiva mechanická. Podle T. Sarbina (1986) je vyprávění příběhů organizujícím principem lidské psychiky. Je důležité si uvědomit, že Sarbin nám tímto neříká, „jak se to s psychologickou realitou ve skutečnosti má“. Zde je pouze řečeno, že přijmeme-li vyprávění či příběh jako perspektivu pohledu, pak se nám v této perspektivě může člověk jevit jako bytost myslící, prožívající a jednající „z hlediska příběhů“. Narativní přístup tedy od samého počátku říká, že „realita“, se kterou na základě své perspektivy zachází, je „realitou“ konstruovanou, stejně tak jako „reality“ konstruované z jiných (často nereflektovaných) perspektiv.

Výchozím předpokladem narativního přístupu je chápání narativní konstrukce jako principu struktury zkušenosti. Skrze svojí narativní organizaci dostává život tvar, řád, souvislost, směřování a smysl. Prostřednictvím narativní konstrukce je život ztvárněn a současně také interpretován. To znamená, že chceme-li se jako výzkumníci něco dozvědět o tom, jaký význam dává člověk své zkušenosti či svému životu, potom je třeba se zaměřit na způsob jejich narativní struktury.

1.2. Vyprávění a zkušenost

Vydeme-li z výše učiněného závěru, že narativní výzkum by se měl zaměřit na způsob, jakým je prostřednictvím narativní konstrukce dáván zkušenosti či životu význam, potom je třeba zodpovědět následující otázku. Co je vlastně ztvárněno prostřednictvím narativní konstrukce? Pouhé vyprávění o životě? A nebo „život sám“? S tím souvisí ještě další otázka: Co můžeme jako výzkumníci vyvozovat z empirického materiálu narativní povahy, který je nám k dispozici? V první otázce se jedná o to, jakým způsobem chápat předpoklad, že vyprávění strukturuje zkušenost či ztvárňuje život. Tedy: Vyprávíme život,

nebo žijeme vyprávění? Je to pouze tak, že tomu, co žijeme, můžeme případně dodatečně dát také formu vyprávění?

Jedna z možných odpovědí na tuto otázku říká, že existuje cosi jako primárně prožitková úroveň zkušenosti, která může či nemusí být reflektována, případná reflexe pak může najít výraz ve slovech, která eventuelně mohou být zformována do podoby vyprávění. Primární, původní zkušenost je chápána jako „přirozený postoj“, ve kterém jedinec ve svých percepčních ještě není vyčleněn z okolního světa. Jakákoliv verbalizace včetně vyprávění je tedy čímsi dodatečným a odvozeným. Takovéto pojetí v sobě nese stopy fenomenologické tradice (Husserl, Merleau-Ponty) a v širším smyslu také tradice empiristické či senzualistické, podle nichž je zkušenost ve svém základě čímsi percepčním či quasipercepčním. Propracovanou a široce použitelnou podobu takovéhoho chápání vztahu vyprávění a života představuje pojetí úrovně reprezentace zkušenosti, se kterým pracují Riessmanová (1993), Čermák, Lindénová (1999) a další autoři.

Jinou alternativu řešení vztahu života a vyprávění s sebou přináší radikální obrat k jazyku, diskurzu či textu (Shotter & Gergen, 1989; Konopásek, 1996). Jedná se o řadu pojetí, která považují za bezpředmětné rozlišování mezi zkušeností a jejím jazykovým vyjádřením, tj. mezi životem a vyprávěním. Jako text či diskurz jsou zde chápány nejen vyprávění samotná, ale také ten, kdo vypráví, i to, o čem se vypráví, tedy osoby, jejich jednání a prožívání, události, věci, historické a kulturní souvislosti apod. Logika textu, diskurzu či narativní konstrukce je v takovémto pojetí rozšířena na realitu života a prožívajícího subjektu (Konopásek, 1996). Život sám je textem, diskurzem či vyprávěním, zkušenost sama má narativní strukturu.

Určitý kompromis představuje pojetí P. Ricoeura (1984, 1991) navazující na hermeneutickou tradici (Heidegger, Gadamer). Také zde se předpokládá, že život dostává význam skrze své narativní ztvárnění a že nikoliv pouze vyprávění o životě, ale také „život sám“ má svojí narativní strukturu. V žitém vyprávění i ve vyprávěném životě však cosi „přichází ke slovu“. Hermeneutické pojetí předpokládá, že život má také svojí přednarativní

Centrum adiktologie, Psychiatrická klinika
1. Lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze
Ke Karlovu 11, 120 00 Praha 2

strukturu. Podle Ricoeura spočívá tato přednarativní rovina zkušenosti především v určitém předporozumění řádu lidského jednání. Člověk je zasazen do života jakožto jednající bytost vždy se již vyskytující v prostoru určitých okolností, motivů, cílů, aktérů, interakcí a výsledků. V prostoru těchto daností, do nichž je „vržen“, se člověk jakožto (alespoň v určité míře) svobodná a odpovědná bytost aktivně „rozvrhuje“. Porozumění životu je „rozvrhem“ (Heidegger, 1996), který je prováděn prostřednictvím narativní konstrukce (Ricoeur, 1984). Člověk je bytostí odpovídající na výzvy situací, v nichž si život žádá, aby byl ztvárněn jako „dobrý příběh“, který „dává smysl“.

1.3. Povaha narativních dat

Máme tedy – v podobě autobiografických vyprávění – v rukou něco, co je výrazem „života samého“, nebo jen jakousi povrchovou a umělou reprezentací zkušenosti, která zůstává skryta „za“ touto reprezentací? Z výše uvedeného vyplývá, že vyprávění a zkušenost nelze beze zbytku ztotožňovat. Na druhé straně, pro narativně orientovaného výzkumníka je vyprávění o životě tím hlavním, co má. Proto mu nezbývá než důvěřovat, že autobiografická vyprávění jsou alespoň v určité míře výrazem způsobu, jakým zkoumané osoby dávají význam své zkušenosti a svému životu. Současně je však třeba si uvědomovat, že každé vyprávění je také výrazem situace a kontextu, v němž je produkováno. Jedná se vždy o konstrukci dílčí, tj. o jednu z mnoha možných verzí ztvárnění života (Čermák, 2002). Bylo řečeno, že narativní konstrukcí člověk odpovídá na výzvy situací. Proto je třeba brát v úvahu, jaké specifické výzvy představuje pro vyprávějíci kontext dané výzkumné situace.

V rámci narativní psychologie lze rozlišit řadu přístupů lišících se svým důrazem na kontextovost výzkumných dat. Na jedné straně je pojetí McAdamse (1989, 1993), který má blíže k tradiční psychologii osobnosti a který předpokládá, že za dílčími kontexty výzkumných situací je cosi „stejného v různém“ a že tedy zkoumaná osoba přichází do výzkumné situace se svým životním příběhem. Na druhé straně sociálně konstruktivistická pojetí (Davies & Harré, 1990) odmítají jít ve svých předpokladech za kontexty jednotlivých diskurzivních situací, ve kterých vyprávějíci narativně konstruují své „pozice“.

Stěžejní metodou narativní psychologie je rozhovor. V případě „narativního rozhovoru“ je strukturující aktivita výzkumníka omezena na minimum, tj., je zde vytvářen prostor pro spontánní strukturaci respondentovy zkušenosti (Schütze, 1999). Takto je umožněno, aby si zkoumaná osoba takřikajíc „řekla to své“. Na druhé straně je však třeba zdůraznit, že narativní rozhovor má participační a dialogickou povahu (Čermák, 2002). To znamená, že výzkumník se nezbavuje odpovědnosti za spolukonstrukci a spoluinterpretaci takto získaného autobiografického vyprávění.

1.4. Rekonstrukce významu

Bylo řečeno, že význam zkušenosti a života je strukturován narativně a je nám přístupný skrze určitou konkrétní, dílčí podobu této narativní strukturace, tj. skrze autobiografické vyprávění získané v kontextu výzkumného rozhovoru. V tomto vyprávění je život ztvárněn a interpretován; k tomu nyní přistupuje ztvárnění a interpretace ze strany výzkumníka. Narativní výzkum je možné chápat jako interpretaci interpretace, jako rekonstrukci konstrukce či jako převyprávění vyprávění. Vyprávěný život by měl být

interpretován z hlediska významů, které mu ve své konstrukci dávají vyprávějící. Jak již bylo řečeno, postihnout takovéto „dávání významu“ životu znamená zaměřit se na způsob jeho narativní struktury. Narativní výzkum je tedy rekonstrukcí způsobu vytváření významu narativními prostředky.

V čem spočívá tato rekonstrukce? Zde by bylo možné hovořit jednak o jakési spíše „techničtější“ stránce věci. Z tohoto hlediska začíná výzkumníkova rekonstrukce již zmíněnou spolukonstrukcí v rámci narativního rozhovoru, pokračuje způsobem zaznamenání, přepisem, redukcí a řadou dalších kroků, které vedou k vytvoření výzkumníkova textu, do

Centrum adiktologie, Psychiatrická klinika
1. lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze
Ke Karlovu 11, 120 00 Praha 2

jehož rámce jsou obvykle vloženy vybrané pasáže rozhovoru. Takto vzniklý text pak může pokračovat v dialogu, jímž začal, tj. vrátit se ke zkoumané osobě a vystavit se tak korekci a zpětné vazbě její interpretace. V rámci (užitečného a potřebného) popisu této „techničtější“ stránky se ale někdy ztrácí to, o čem bych chtěl v tomto příspěvku pojednat především, a to je cosi jako „logika“ či pojmová osnova narativní rekonstrukce.

Co je tedy podstatou výzkumníkova „převyprávění narativity“? Výzkumník se skrze své převyprávění snaží uchopit, předvést a zvýraznit strukturu „dávání významu“ zkušenosti jako struktury narativně konstruované. Toto převyprávění či tato rekonstrukce jsou výrazem skutečnosti, že na zkoumaný materiál je nahlíženo z perspektivy narativní metafory. Perspektiva této metafory, jak již bylo naznačeno, umožňuje vidět za růzností lidských přání a záměrů jednotu příběhu. Umožňuje vidět subjekty autobiografických vyprávění jako jednáající postavy pohybující se v prostoru a v čase, jako aktéry a příjemce akcí druhých. Umožňuje vidět, že lidská přání a záměry dostávají svojí podobu a tvar prostřednictvím dějových souvislostí, zápletek a figur, od nichž život odvozuje svojí kontinuitu, směřování a smysluplnost. Umožňuje vidět vyprávějící jako subjekty reflexe schopné ztvárnit život z určitých hledisek. A v neposlední řadě umožňuje vidět akt „dávání významu“ jako dialogický proces.

Je-li podstatou výzkumu rekonstrukce prováděná z hlediska narativní perspektivy, potom je namísto otázky: Jakými kritérii platnosti lze poměřovat hodnotu výsledků tohoto typu výzkumu? „Základní metafora“ narativního přístupu napovídá, že „pravda“ tohoto typu výzkumu je „pravdou“ konstruovanou. „Pravda“ narativního výzkumu, stejně tak jako každého jiného výzkumu, je lokální „pravdou“ textu konstruovaného v určitém specifickém kontextu. V narativní metafoře je vzorem, skrze který pohlížíme na zkoumanou skutečnost, „dobrý příběh“. Tuto metaforu můžeme vztáhnout také na výzkum samotný. Potom se „dobrý příběh“ nabízí jako vzor či kritérium výzkumu. Co by uplatnění takového kritéria znamenalo? Platnost výsledků výzkumu by v takovém případě spočívala v přesvědčivosti a důvěryhodnosti zjištění (Čermák, 2002). Narativní výzkum (především jeho výsledná prezentace v textu) by měl přesvědčovat tím, čím nám jakožto lidským bytostem naše zkušenost a náš život dávají smysl, tedy svojí koherencí a směřováním, celkovou podobou a tvarem, kontextem, dynamikou, časovým a prostorovým rozvržením, dialogičností či dramatickostí.

2. Kategorie narativní rekonstrukce

Ve zbývajících částech svého příspěvku se pokusím pojednat výše zmíněnou „logiku“ či pojmovou osnovu narativní rekonstrukce. Navržené kategorie zde nejsou chápány jako něco definitivního, jde o výraz určitého „zastavení“ na „cestě“ narativního přístupu, který je ze své povahy „on the road“ (Čermák, 2002).

2.1. Životní témata

V autobiografických rozhovorech dávají respondenti určitý výraz tomu, „oč se v životě jedná“. V lidské zkušenosti, vyjádřené prostřednictvím vyprávění, se zpravidla „o něco jedná“, přičemž toto „něco“ (či spíše toto „oč“) je možné chápat jako „téma“. Kategorie tématu, ve srovnání s ostatními kategoriemi, vyžaduje obvykle menší míru interpretace, proto je také vhodné s ní začít. Podle McAdamse (1993) je „téma“ opakujícím se vzorcem lidských přání a záměrů, tj. tím, co člověk v životě chce a sleduje v čase. Ve své zkušenosti obvykle něco chceme či k něčemu směřujeme, tj. „o něco nám jde“.

Podobně jako literární příběhy jsou také „příběhy, které žijeme“, vyprávěním na určitá „témata“ či „motivy“. „Témata“ či „motivy“ jsou jakousi „látkou“ naší zkušenosti.

Autobiografická vyprávění jsou ztvárněna z „látky“ tužeb, přání či záměrů. Narativní konstrukce vtiskuje této „látkě“ určité podoby ztvárnění. Milujeme a nenávidíme, radujeme se

Centrum adiktologie, Psychiatrická klinika
1. lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze
Ke Karlovu 11, 120 00 Praha 2

a truchlíme, obáváme se a doufáme, sníme a plánujeme prostřednictvím „příběhů, které žijeme“ a které vyprávíme.

Psychodynamické přístupy ukazují, že mezi lidskými touhami a jejich ztvárněním ve vyprávění či v životě mohou být závažné „trhliny“. To, co psychoanalýza nazývá „vytěsněným“, je z hlediska narativního přístupu především „nevypřaveným“, tj. tím, co nebylo adekvátním způsobem vázáno do smysluplné souvislosti příběhu (Schafer, 1976). Způsob, jakým mohou přání a záměry v naší zkušenosti „přicházet ke slovu“, závisí na podobě jejich narativního ztvárnění.

Životní téma je možné chápat jako výchozí kategorii narativní rekonstrukce už pro určitou snadnost své identifikace. „Látka“ témat je však v životě vždy nějakým způsobem

ztvárněna, přičemž kategorie tématu sama o sobě ještě nepostihuje, co je podstatou tohoto ztvárnění. Proto je třeba nahlédnout na způsoby ztvárnění života či zkušenosti také z dalších hledisek.

2.2. Ztvárnění jednání

Výše uvedená formulace, že v naší zkušenosti či v životě se zpravidla o něco „jedná“, naznačuje, že ztvárnění života souvisí podstatným způsobem s řádem jednání. Díváme-li se na zkušenost vyjádřenou autobiografickým vyprávěním z narativní perspektivy, potom lze jen těžko přehlédnout tento centrální aspekt, jímž je řád lidského jednání. Zkušenost - chápána jako narativní konstrukce – je ztvárněním jednání. Ve vyprávění o životě i v „žitém vyprávění“ se člověk situuje do určitých pozic, v nichž přijímá určitou míru odpovědnosti za to, co dělá v kontextu toho, co se děje. Rozvrhuje určité uspořádání sebe a druhých jakožto aktérů či příjemců akcí. Konstruuje určitý způsob „aktérství“ (svého i druhých), určitou kapacitu jednat vzhledem k okolnostem, schopnostem či závazkům, určitý způsob a míru, v níž je v moci jednajících postav dosáhnout žádoucího a vyhnout se nežádoucímu.

Podle Brunera (1996) je podstatným rysem narativní konstrukce skutečnost, že „jednání má důvody“. Spíše než „chování a jeho příčiny“ ztvárňuje vyprávění „jednání a jeho důvody“. Jednání tak není „zapříčiněno“, nýbrž zdůvodněno. Mít důvod obvykle znamená mít záměr či cíl, být si do jisté míry vědom a mít přitom určitou míru svobody. A mít ke svému jednání důvod také znamená nějakou podobu odpovědnosti za toto jednání. Je-li naše zkušenost ztvárněna narativně, potom to znamená, že náleží – vedle řádu jednání – také do řádu důvodů. Podstatnou funkcí narativní konstrukce je, že zdůvodňuje a ospravedlňuje jednání a zhodnocuje cíle, k nimž toto jednání vede. Člověk se ve své zkušenosti rozvrhuje jako jednající bytost, tj. jako bytost, která se určitým způsobem „aktérství“ vztahuje k tomu, „oč se v životě jedná“, a jejíž jednání - stejně tak jako jednání druhých lidských bytostí - má své důvody.

2.3. Zápletky a figury

Je-li autobiografické vyprávění „ztvárněním jednání“ (a obecněji zkušenosti či života), potom je namísto otázky, jakým způsobem k tomuto „ztvárnění“ dochází. Obecně lze odpovědět: konstrukcí dějové souvislosti, tj. prostřednictvím určité zápletky či konfigurace. Svoji souvislosti, směřování a tvarem má naše zkušenost povahu zápletky. To jednak znamená, že život zakoušíme jako sekvenci. Pouhé časové uspořádání však ještě nečiní z řady událostí a jednání zápletku. Aby bylo možné hovořit o zápletce, je třeba, aby alespoň některé události vyplývaly jedna z druhé. Přitom podstatná část takového vyplývání či kauzality je charakteristická tím, co již bylo zmíněno, že totiž řád vyprávění je řádem důvodů a záměrů. Logika narativního zřetězení zkušenosti je logikou jednajících postav, které mají své důvody a které – alespoň do určité míry vědomé a svobodně – sledují své záměry a cíle.

Zápletka dává naší zkušenosti souvislost a směřování. Kromě toho činí zápletka naši zkušenost jednotným celkem, tj. čímisi, co má „začátek, prostředek a konec“ a co má také

Centrum adiktologie, Psychiatrická klinika
1. lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze
Ke Karlovu 11, 120 00 Praha 2

„hlavu a patu“, tj., co dává smysl. Prostřednictvím narativní konstrukce je životu vtiskován celkový tvar; zkušenost se stává konfigurací. Výraz konfigurace poukazuje na další aspekt narativní struktury zkušenosti. Bylo řečeno, že prostřednictvím zápletky dostává zkušenost časovou, kauzální a cílesměrnou strukturu. Vedle svého diachronního, časového či lineárního rozměru má však narativní konstrukce také rozměr synchronní, prostorový či figurální. Biografické vyprávění patří také do řádu podob, analogií a paralel. To znamená, že předivo dávající životu význam je konstruováno obměňováním a rozvíjením určitých vzorců či invariantů. Jednota, souvislost a tvar naší zkušenosti je tak tvořena jak syntagmatickou, tak také paradigmatickou konstrukcí (Chr, 2002a, 2002b, 2003).

V narativním výzkumu je třeba uchopit také komplexnější typy životních konfigurací, které představují určitou „logiku“ či perspektivu ztvárnění života. V tomto směru se ukazuje jako užitečné využití typů zápletek, které v rámci literární teorie zformuloval N. Frye (2002) a které v oblasti narativní psychologie inspirativně využil především K. Murray (1989). Podle tohoto pojetí existuje několik základních archetypálních perspektiv ztvárnění života, které odpovídají klasickým žánrům: komedii, romanci, tragédii a ironii.

Perspektiva *komedie* je nesena důvěrou ve šťastný osud. Principem komedie je „smíření“, nic není tak hrozivé, jak se původně zdálo, nakonec se všechno nějak vyřeší a dobře to dopadne. Figurálním základem komedie je odstranění strnulé překážky, komické rozuzlení často spočívá ve zjištění, že „nic nebrání“ dosažení našich tužeb. Podstatným prvkem komedie je osvobození od vnějšího, omezujícího zákona. Komedie je pohybem směřujícím k začlenění do (nového) společenství, typickou figurou závěru komedie je svatba, oslava či hostina.

V „logice“ *romance* je třeba to, oč v životě běží, vybojovat, zachránit či vysvobodit. Život je překonáváním omezeného, povznášením přizemního, následováním vize či ideálu. Základními figurami romance jsou boj, osvobozování, překonávání, hledání, dobrodružná cesta, výstup, povznášení či vnášení světla do tmy. Rozvržení postav často připomíná černobílé figurky na šachovnici, jedná se o boj na straně dobra proti silám zla. Archetypem romance je boj hrdiny s drakem, který vede k získání zlatého pokladu.

V perspektivě *tragédie* je život troskotáním, katastrofou či pádem. Zatímco komedie je

založena na „smíření“ překonávajícím překážky, perspektiva tragédie představuje určité vyhocení, život je ztvárněn jako narážení na hranice osudu, na hranice nepřekonatelého a nezměnitelného. Stěžejními figurami tragické perspektivy jsou „pád“, „spoutání“ či „nepřekonatelé hranice“. Život je chápán a žit jako „spoutání“ či jako řada neúspěšných pokusů vymanit se z pout různých omezení.

Podstatou perspektivy *ironie* a zároveň její základní figurou je „snižování“. Zatímco romance představuje pohyb směrem k vizi či ideálu, ironie je ztvárněním života z hlediska deziluze, skepse a rezignace. Ve srovnání s tragickou perspektivou, které je vlastní určitá míra „heroičnosti“ vedoucí k pádu a omezení, spočívá ironie v důsledně „neheroickém“ a neidealizovaném „snižování“ skutečnosti, která je tak akceptována jako svého druhu „upadlá“ a omezená. Ironie je důslednou obranou před zklamáním a krutostí života. Ve své zralé podobě představuje ironie jakýsi „smysl“ pro absurditu, rozporuplnost a nepochopitelnost světa.

2.4. Hodnoty a přesvědčení

Sledujeme-li způsoby ztvárnění života v autobiografických rozhovorech, potom můžeme vidět, že vyprávění respondentů v sobě obsahují různá pojetí toho „oč v životě běží“, tj. odpovědi na otázky typu: „co je dobré“, „oč má cenu usilovat“ či „jak je správné jednat“. V samotném vyprávění je takto ztvárněn určitý systém hodnot a přesvědčení (McAdams, 1993; Gergen, 1997; Bruner, 1996). Jedná se o hodnotový a normativní aspekt, ale také o určitý náhled na to, „jak to v životě (ve světě) chodí“ či „funguje“. Tento aspekt

Centrum adiktologie, Psychiatrická klinika
1. lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze
Ke Karlovu 11, 120 00 Praha 2

ztvárnění života bývá označován jako „životní filozofie“, „ideologie“, „světonázor“, „krédo“, popřípadě také „metanarace“.

Vyprávění příběhu je přirozeným způsobem ztvárnění hodnotového či normativního aspektu života. Dokonce by bylo možné říci, že otázky typu „v čem je potíže“, „oč v životě běží“, „v čem spočívá štěstí“, „co je dobré“, „oč má cenu usilovat“ či „jak je správné jednat“ jsou svojí podstatou narativní, tj. odvozené od narativní struktury života samého. Jak již bylo řečeno, narativní konstrukce zhodnocuje určité cíle a zdůvodňuje či ospravedlňuje jednání k těmto cílům vedoucí. Hodnoty a přesvědčení ztvárněné v autobiografickém vyprávění tedy nejsou něčím existujícím „vedle“ narativní konstrukce či „za“ ní (jak by mohl napovídat v této souvislosti užívaný termín „metanarace“), nýbrž jsou této narativní konstrukci inherentní, jsou takřikajíc „ztělesněny“ v konstrukci vyprávění. Jsou „ztělesněny“ jak v „tématu“ vyprávění, tak v jeho směřování a cílech, ve způsobu ztvárnění jednání i ve figurách a zápletkách. Prostřednictvím narativní struktury tak naše zkušenost získává svůj hodnotový a normativní aspekt.

Podle Brunera (1996) je klíčovým mementem narativní konstrukce narušení obvyklého, řádného či očekávaného, pro něž je užívan termín „potíže“ (trouble). „Potíže“ je tím, co příběh „pohání“ a co ho také činí hodným vyprávění. Bruner dále předpokládá, že vyprávění konstruuje důvody a ospravedlnění týkající se odpovědnosti a jednání aktérů vzhledem k „potížím“. „Trouble“ je však také nesnáze, trápení, problém či krize. Právě ve vztahu k „potížím“ konstruuje vyprávění své důvody a ospravedlnění, své hodnoty, přesvědčení, teorie a podobně. Systémy hodnot a přesvědčení tedy „dávají smysl“ především tím, jak odpovídají na výzvy „potíží“, tj. životních nesnází, krizí či případů narušení řádu.

2.5. Obrazy sebe a druhých

Přání a záměry, způsob „aktérství“, hodnoty a přesvědčení - ztvárněné prostřednictvím figur a zápletek - to vše představuje určitou „pozici“ vyprávěcího v rámci narativní konstrukce. Tato „pozice“ konstruovaná ve vyprávění vyznačuje určité „postavení“ vyprávěcího, přičemž stěžejním rozměrem tohoto „postavení“ je „pozice“ ve vztahu k druhým. Vyprávěcí tedy ztvárňuje sebe sama jako „postavu“ vedle dalších „postav“. Narativní přístup takto umožňuje chápat kategorii sebeobrazu (a obrazů druhých) jako konstrukci „pozic“ či „postav“.

Zkonstruovat sebeobraz, tj. ztvárnit se jako „postava“ mající určitou „pozici“, znamená rozvrhnout se v určitém prostoru, v určitém čase a ve vztahu druhým lidem. Výraz „pozice“ je výrazem prostorovým, v jehož perspektivě lze snadno nahlédnout prostorový či „quasiprostorový“ aspekt sebeobrazu stejně tak jako zmíněný aspekt interpersonální. Výše uvedené příklady však ukazují, že sebeobraz jakožto „pozice“ je z podstatné části také rozvržením v čase, je rozvržením sebe sama jako bytosti, která se - při určité míře a způsobu „aktérství“ - pohybuje k určitému hodnotou obdařenému cíli.

Narativní perspektiva umožňuje uchopit kategorii sebeobrazu v autobiografických vyprávěních takřikajíc méně „substanciálně“. Narativní přístup postihuje dynamickou, kontextuální, aktivní, k cíli zaměřenou a časovou povahu sebeobrazu. Kromě toho lze tímto přístupem uchopit ještě další důležitý aspekt sebeobrazu, kterým je jeho pluralitní a dialogická povaha. Doposud bylo o „pozici“ uvažováno jako o čemsi jednotném. Z povahy narativního přístupu však plyne, že jedinec je obvykle nositelem řady různých „pozic“. Podle Hermanse (1993) sestává „já“ z řady „pozic“ a jim odpovídajících „hlasů“. Jednotlivé „hlasy“ mají svá přání, své záměry, svůj specifický způsob „aktérství“, své hodnoty a přesvědčení a také své figury a zápletky. Takovýto dialog či „spor“ hlasů, které se přou o to, „oč v životě běží“, a které nabízejí své figury a zápletky „dávající smysl“ prožitému životu ztvárnil mistrně K. Čapek v románu „Občejný život“.

Narativní konstrukce umožňuje dát životu dramatický rozměr. Umožňuje ztvárnit obrazy sebe i druhých jako „postavy“, tj. jako dynamické „pozice“ pohybující se a interagující v prostoru a v čase. A umožňuje tyto „pozice“ vyjádřit prostřednictvím „hlasů“, v jejichž dialogích či „sporech“ dochází k dojednávání smyslu.

2.6. Reflexe a hledisko

Respondenti autobiografických rozhovorů ztvárňují svůj život jako události a jako jednání. Zároveň však vyjadřují také smysl a důvody svého jednání, tj., chápou sebe i druhé jako bytosti jednající na základě určitých přání, záměrů a přesvědčení. Zkušenost ztvárněná v autobiografických vyprávěních se tak odehrává - řečeno termíny J. S. Brunera (1996) – ve dvou „krajínách“: v „krajíně jednání“ a v „krajíně vědomí“.

V „krajíně jednání“ je vyprávění sekvencí událostí či jednání zachycených „takřikajíc zvnějšku“ (často z hlediska jakéhosi vševědoucího, všudypřítomného pozorovatele). Zde se věci pouze dějí, přičemž nejde o to, jak se komu jeví. Naproti tomu v „krajíně vědomí“ jde o to, jak a kým je skutečnost vnímána či prožívána. Do této „krajiny“ patří vše, co jednající postavy vědí, co si přejí, co cítí, co zamýšlejí, oč usilují, ale také to, co nevědí, nemyslí si či necítí. Podle Brunera existuje ve vývoji jedince – podobně jako v historii literatury – tendence ve směru vzrůstajícího uplatnění „krajiny vědomí“. To znamená, že příběhy se stávají „epistemičtějšími“, obsahují více reflexe, hlediska, subjektivity a „mentálních událostí“. Naše zkušenosti se vyznačují různou mírou reflexe, tj. různým podílem uplatnění „krajiny vědomí“. Porozumět zkušenosti znamená porozumět způsobu, jakým jsou jednání či prožívání utvářena prostřednictvím „intencionálních stavů“, tj. přesvědčení, přání a záměrů (Searle, 1994). Zkušenost by nemohla „dávat smysl“, kdyby si osoby, které ji prožívají, něco nemyslely, něco nepřály či neměly v úmyslu.

V narativní konstrukci je zkušenost ztvárněna skrze „filtr vědomí“ a tento „filtr“ vytváří určité hledisko. Kategorie hlediska označuje „úhel pohledu“, tzn., „odkud“ je v daném případě zkušenost ztvárněna. Toto „odkud“ ve skutečnosti znamená dvojí: 1) kdo vypráví, 2) kdo se „dívá“. To znamená, že vyprávějíci může, ale nemusí být totožný s centrem či zdrojem reflexe. Zkušenost tak může být ztvárněna z řady hledisek: z vlastní subjektivní perspektivy, z hlediska druhých, z obecného hlediska či způsobem nezúčastněné „reportáže, která teprve čeká na hledisko druhých (Adler, 2004). Narativní konstrukce také umožňuje ztvárňovat zkušenost v dialogu či v konfrontaci hledisek.

2.7. Diskurzivní kontext

Bylo řečeno, že zkušenost lze chápat jako rozvrhování pozic v rámci narativní konstrukce, tj. v rámci toho „o čem“ je vyprávěno. Právě na autobiografických rozhovorech je však dobře patrné, že prostřednictvím narativní konstrukce se člověk jakožto vyprávějíci rozvrhuje také vzhledem k příjemci či příjemcům svého sdělení. Vyprávění nejsou jenom „o něčem“, ale zpravidla také „pro někoho“ či „někomu“. Narativně strukturovaná zkušenost, ať již je „žitým vyprávěním“ či „vyprávěným životem“, je součástí konkrétní komunikační či konverzační interakce, přičemž účastníci této interakce mohou být v situaci přítomni přímo, či pouze „implicitně“. Prostřednictvím vyprávění dochází k vymezování pozic účastníků komunikační interakce (Bamberg, 1997). Člověk takto „něco dělá“ s druhými, současně však také druzí „něco dělají“ s ním. Zkušenost jako narativní konstrukce je tedy zkušeností vznikající ve vzájemné interakci žitých vyprávění. V rámci konverzačních situací vnášíme svá žitá vyprávění do interakcí s druhými a zpětně jsme formováni jejich žitým vyprávěním (Davies & Harré, 1990).

Podobnou dynamiku lze nalézt také v širším diskurzivním kontextu společnosti, kultury či historické epochy. Vyskytujeme se v prostoru určitého „repertoáru“ normativních diskurzů (Bamberg, 1997), některých dominantních a institucionalizovaných, jiných okrajových a neformálních. Z hlediska narativní perspektivy lze tyto diskurzy chápat jako vyprávění. Žijeme tedy v prostoru řady vyprávění - „velkých“ i „malých“ - konstituujících naši sociální, kulturní a historickou zkušenost. Tato vyprávění nám nabízejí určitý prostor

Centrum adiktologie, Psychiatrická klinika
1. lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze
Ke Karlovu 11, 120 00 Praha 2

možných „pozic“. Podobně jako na úrovni interpersonální interakce jsme i na této rovině „vrženi“ do vyprávění „těch druhých“, tj. určité společnosti, kultury či epochy. V rámci této „vrženosti“ však máme určitý prostor možností aktivně „rozvrhovat“ svoje vlastní „pozice“. Kulturní a historická zkušenost je tak výsledkem interakce individuálního a interpersonálního rozvrhu s rozvrhem sociálním. Řečeno slovy M. Kundery (1993), naše životy jsou interakcí „malých“ a „velkých“ historií.

Uchopení širšího diskurzivního kontextu naráží na potíž spočívající v tom, že problematika normativních diskurzů je vždy nutně a nevyhnutelně uchopována z hlediska nějakého normativního diskurzu, tj. z hlediska příběhů těch, kteří zkoumají. To by nás mělo vždy znovu přivádět k otázce: V jakém jsme to vlastně příběhu? V příběhu nás jakožto výzkumníků, či v příběhu těch, které zkoumáme? Jak již bylo řečeno, jedná se vždy o naši rekonstrukci, která začala jako dialog a která by se měla snažit setrvalovat v prostoru dialogu, kterému však vždy hrozí, že se stane samomluvou.

Kontakt na autora:
PhDr. Vladimír Chrz

Psychologický ústav Akademie věd ČR
Husova 4
110 00 Praha 1
E-mail: chrz@site.cas.cz

Literatura:

- Adler, M. (2004). Žánr klientova příběhu v psychoterapii. *Československá psychologie*, 48, 1, 84-92.
- Bamberg, M. (1997). A Constructivist Approach to Narrative Development. In M. Bamberg (Ed.), *Narrative Development: Six Approaches*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Ass.
- Bruner, J. S. (1996). *Culture of Education*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Čermák, I. (2002). Myslet narativně: Kvalitativní výzkum „on the road“. In Čermák, I. & Miovský, M. (Eds.), *Kvalitativní výzkum ve vědách o člověku na prahu třetího tisíciletí*. (pp. 11-25). Sborník z konference. Tišnov: SCAN.
- Čermák, I. & Lindénová, J. (1999). Povolání herec: Kritické momenty v pracovním životě herců. Brno: Větrné mlýny a PsÚ AV ČR.
- Davies, B. & Harré, R. (1990). Positioning: the discursive production of selves. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 20, 1, 43-63.
- Frye, N. (2003). *Anatomie kritiky*. Brno: Host, Teoretická knihovna.
- Gergen, K. (1997). Narrative, Moral Identity and Historical Consciousness: a Social Constructionist Account. from <http://www.swarthmore.edu/SocSci/kgergen1/text3.html>.
- Heidegger, M. (1996). *Bytí a čas*. Praha: OIKOYMENH.
- Hermans, H. J. M. (1992). The Dialogical Self: Beyond Individualism and Rationalism, *American Psychologist*, 47, 1, 23-33.
- Chrz, V. (2002a). Narativní imaginace u žáků sedmé třídy. In Pražská skupina školní etnografie: 7. třída. Výzkumná zpráva. Praha: PedF UK, interní tisk.
- Chrz, V. (2002b). Poetika identity: Kategorie popisu narativní konstrukce. In Čermák, I. & Miovský, M. (Eds.), *Kvalitativní výzkum ve vědách o člověku na prahu třetího tisíciletí*. (pp. 40-47). Sborník z konference. Tišnov: SCAN.
- Centrum adiktologie, Psychiatrická klinika
1. lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze
Ke Karlovu 11, 120 00 Praha 2
- Chrz, V. (2003). Autobiografické vyprávění v osmé třídě. In Pražská skupina školní etnografie: 8. třída. Výzkumná zpráva. Praha: PedF UK, interní tisk.
- Konopásek, Z. (1996). Text a textualita v sociálních vědách. Druhá část: metodologická motivace. *Biograf*, 8, 9-23.
- Kundera, M. (1993). *Art of the Novel*. New York: Harper & Row.
- McAdams, D. P. (1989). The Development of a Narrative Identity. In Buss, D. M. & Cantor, M. (Eds.), *Personality Psychology*. New York: Springer-Verlag.
- McAdams, D. P. (1993). *The Stories We Live By: Personal Myths and the Making of the Self*. New York: William Morrow.
- Murray, K. D. (1989). The construction of identity in the narratives of romance and comedy. In Shotter, J. & Gergen, K. (Eds.), *Texts of Identity*. (pp. 176-205). London: Sage.
- Ricoeur, P. (1991). *From Text to Action. Essays in Hermeneutic II*. London: The Athlone Press.
- Ricoeur, P. (1984). *Time and Narrative*, vol. I. Chicago: University of Chicago Press.
- Riessman, C. K. (1993). *Narrative Analysis*. London: Sage.
- Sarbin, T. R. (Ed.). (1986). *Narrative psychology: The Storied Nature of Human Conduct*. New York: Praeger.
- Searle, J. R. (1994). *Mysl, mozek, věda*. Praha: Mladá fronta.
- Shotter, J. & Gergen, K. (Eds.) (1989). *Texts of Identity*. London: Sage.
- Schafer, R. (1976). *A new language for psychoanalysis*. New Haven: Yale University Press.
- Schütze, F. (1999). Narativní interviu ve studiích interakčního pole. *Biograf*, 20, 33-51.

Research as narrative reconstruction

Vladimír Chrz

Institute of Psychology Czech Academy of Sciences

Abstract

Contribution represents an attempt to reflect "what we do in narrative research". For this aim, narrative perspective, which consists in comprehension of narrative construction as a mode of giving the meaning to experience, is discussed. After this, narrative data (first of all the autobiographical interviews) are specified as a partial, contextual expression of structuring the experience. Further, the method of narrative research, which consists of reconstructing the making of the meaning by narrative means, is characterized. In frame of this process, researcher attempts to grasp, reveal and accent the structures of giving the meaning to experience as the structures constructed by narrative means. In this theoretical and methodological frame of reference, a set of categories, which can serve as a conceptual schema in the process of narrative reconstruction of meaning, are discussed.

Key words

Story, narrative research, autobiographical interview, reconstruction of meaning

Contact:

PhDr. Vladimír Chrz, PhD.

Institute of Psychology Czech Academy of Sciences
Husova 4
110 00 Praha 1
Centrum adiktologie, Psychiatrická klinika
1. lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze
Ke Karlovu 11, 120 00 Praha 2
E-mail: chrz@site.cas.cz

Notice:

This publication was funded by the Grant agency of Academy of Science, Czech Republic (A8025004) and by the Research project of the Institute of Psychology, Academy of Science, Czech Republic (AV0Z7025918).